

Szellemi életünk egyre sürgetőbb feladata sokoldalúan fölmérni hazánk lakosságának s azon belül a jugoszláviai magyarságnak a közlését és olvasáskultúráját. Erre nemcsak azért volna szükség, hogy tudományos módszerekkel földolgozzuk a könyvpiackutatási eredményeket, hanem ugyanennyire azért is, hogy lássuk az ország és az egyes vidékek olvasási arculatát. Egy ilyen fölmérés különösen egy olyan soknemzetiségű területen szolgálna rendkívül értékes adatokkal, mint amilyen Vajdaság, ahol a kölcsönhatás olvasásszociológiai szempontból is jól érzékelhető lenne. A tenti írás közlésével ezt a kragujevaci művelődési kongresszus után mind idősebbé váló munkát szeretnénk meggyorsítani és ahhoz néhány hasznosítható elgondolással hozzájárulni.

GEREBEN FERENC

KÖZIZLÉS, OLVASÁSKULTÚRA

Egyre többet beszélünk most már Közép-Európában is arról, hogy a technikai civilizáció rohamos fejlődésével veszélybe került az úgynevezett human kultúra, s ezen belül az irodalom. Az audiovizuális kultúrák, a tömegkommunikációs eszközök diadalútja egyre inkább kelt aggodalmat és serkent gondolkodásra azokban a körökben, ahol szívégynek tekintik az írott betű által közvetített gondolat, a könyv sorsát. Nem utolsósorban önvédelemből, s egyben a józan szánvetés igényéből fakad az a világszerte terjedő szándék, mely alaposabb, tudományos jellegű információkat akar szerezni az olvasásról, a könyvnek a társadalomban betöltött szerepéről, az olvasást serkentő és gátló tényezőkről, az irodalmi művek befogadásáról, az olvasókról és nem olvasókról. Ez a szándék ölt testet a mindinkább szaporodó, a szociológia, a matematikai statisztika és a pszichológia módszereit felhasználó, az olvasást és az ízlést vizsgáló felmérésekben.

Az alábbiakban az ilyen jellegű magyarországi vállalkozások vázlatos ismertetésére teszünk kísérletet. Tájékoztató jelleggel, s nem a teljesség igényével igyekszem bemutatni az olvasáskultúra néhány főbb jelenségét, ahogy azt a különböző kutatásokból megismertük, s néhányat azok közül a felmérési technikák közül, amelyek ezekhez az információkhoz hozzásegítettek minket.

MŰHELYEK

Magyarországon a 60-as évek elejéig csak szórványos kísérletek történtek az olvasási szokások, olvasói igények feltérképezésére. Ekkor azonban több helyen is megkezdődött a nagyobb szabású felmérő munka. 1964-ben pedig a könyvszakma információs és propagandamunkájának összehangolására hivatott Könyvkiadók és Könyvterjesztők Tájékoztató Központján belül létrejött az empirikus olvasáskutatás első állandó műhelye. (Ezt a feladatkört az időközben megszűnt KTTK-tól 1969-ben a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése vette át.)

1968-ban, egy-két kísérleti felmérés után, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ (KMK) is létrehívta saját olvasáskutatási osztályát.

Ezek az állandó műhelyeken kívül, általában egy-két felmérés erejéig, több más intézmény is részt vállalt az olvasáskutatás fellendítésében: a Központi Statisztikai Hivatal az elsők között végzett olvasással kapcsolatos adatfelvételt, így a Népművelődési Intézet is, ahol a művelődés-szociológiai kutatások egyre állandósultabb formát öltenek; értékes kutatási eredményeket bocsátott közre a Magyar Tudományos Akadémia Szocio-

lógiai Kutatócsoportja és az Országos Pedagógiai Intézet is, és az utóbbi időkben jött létre az olvasás- és irodalomszociológiai új műhelye a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében.

NÉHÁNY ALAPADAT

Az első nagyobb szabású vizsgálatok elsősorban az alapvető kérdésekre keresték a választ: a népesség mekkora hányada mondható könyv-olvasónak, ki és mennyit olvas, honnan szerzi be olvasmányait stb. E vizsgálatok eredményeképpen megteremtődött a lehetősége, hogy képet alkossunk a magyarországi olvasáskultúra helyzetéről, a nemzetközi mezőnyben elfoglalt helyéről —, s megszülettek azok az alapadatok, amelyekre a későbbi differenciáltabb ízléskutatás támaszkodhatott.

Egy 1964-ben készült (2277 fő megkérdezésére alapozó), országosan reprezentatív, vagyis országos méretekben általánosítható felmérés (Mándi Péter: *Könyvolvasás és könyvvásárlás Magyarországon*. KTK, 1965.) arról tudósított, hogy a 15 éves felüli magyar népességnek mintegy 60%-a olvas könyvet (ebből 25% rendszeresen), míg a Német Szövetségi Köztársaságban 1968-ban 69%-os (ld.: R. Fröhner: *Das Buch in der Gegenwart*. 1961), Franciaországban, 1960-ban, 42%-os (ld.: *Etudes sur la Lecture et le Livre en France*), és Ausztriában — újabb adatok szerint — 65%-os a könyv-olvasók aránya. Megtudtuk többek között azt is, hogy a felnőtt népesség 80%-a olvas napilapot, 80%-a hetilapot és 44%-a folyóiratot; hogy a magyarországi családok mintegy fele vásárol egy év leforgása alatt könyvet, s hogy a családok kétharmadában található kisebb-nagyobb házikönyvtár.

Az említett felmérés a Központi Statisztikai Hivatal szintén országos reprezentatív felvételével (*Mit olvasunk?* 1965.), valamint Ughy Jenő vizsgálatával (*Ezer falusi lakos és a könyv*. KMK, 1965.) együtt a »ki mit olvas« témakörben is vizsgálódott, s ezáltal közvetlen módon is hozzájárult a magyarországi ízléskutatás megalapozásához. Az olvasói ízlésre vonatkozó első információk a kurrens olvasmányok összetételéről, társadalmi rétegenkénti megoszlásáról adtak hírt. Azóta bebizonyosodott, hogy az »utolsó olvasmányok« ízlésreprezentáló hatásfoka nem kielégítő — az utóbbi években az ízlés mérésére a kutatás már más módszereket is alkalmaz. Mégis, a kezdeti kutatások megbízhatóan mutattak rá arra a tényre, hogy az olvasói érdeklődés a hatvanas évek első felében túlnyomórészt a lezárt korszakok irodalma (elsősorban a romantika és realista klasszikusok) felé irányult, s hogy az olvasók iskolázottsági szintjének emelkedésével nő a mai modern irodalom iránti érdeklődés.

AZ ÍZLÉS, MINT A KUTATÁS TÁRGYA

Az ízlés empirikus vizsgálatának alapvető problémája, hogy egy olyan belső normarendszert kell megnyilatkozásra bírnia, amely általában különböző minőségű elemekből építkezik és csak részben tudatos, s amely — ezekből adódóan — a maga teljes műveltában nem hajlamos a megnyilatkozásra. A teljesség igényéből engedve keresni kell tehát az ízlésnek azokat a megnyilvánulási módjait, melyek a lehető legtöbbet árulnak el róla, s egyben empirikusan mérhetőek.

Az irodalmi ízlés felmérési gyakorlatunkban általában egy olyan belső, önmagát csak részben tudatosító esztétikai normarendszerként szerepel, melyet objektív tényezők (hagyomány és direkt külső befolyások) határoznak meg, illetve alakítanak, és amely — különböző intenzitással ugyan — az irodalmi érdeklődés irányultságában, az irodalmi művekkel szemben támasztott igényekben és a művek hatásában, a tetszés — nem tetszés ítéleteiben és a befogadás mélységének mértékében objektívizálódik. Vagyis az ízlést az esztétikai igénylések és tagadások olyan rendszereként kezeljük, mely bizonyos esztétikai minőségeket vonz, másokat taszít, s a vonzott vagy taszított minőségek értékével, valamint a vonzás vagy taszítás intenzitási fokával egyben önmagát is minősíti.

Az ízlés megnyilatkozásának egyik legkézenfekvőbb módja: az elővasandó könyvek kiválasztása. Ezért már a kezdeti felmérések is a kérdészet megelőzően olvasott egy vagy több könyv címének regisztrálásával próbáltak közvetkezni az ízlésre. Az így nyert adatok konkrét információkat nyújtottak, de konkrétitásuk egyben az esetlegesség veszélyét is magában hordta, mert az így kapott listák összetételét bizonyos esetlegesnek mondható tényezők jelentősen befolyásolhatják. (Az »éppen« vagy utoljára olvasott művek megválasztása csak részben eredménye az ízlés mint belső esztétikai válogatórendszer működésének, másrészt — s nem jelentéktelen mértékben — pl. a kurrens könyvkinálat függvénye.) Ennek az esetlegességnek érvényét hiába szelidíti a nagy számok törvénye, az ízlés aprólékosabb, az egyénig behatoló vizsgálatára ez a módszer nem alkalmas. Ugyanis nemcsak arról van szó, hogy az utoljára olvasott egyiket könyv akár nagy mértékben is eltérhet olvasójának egyébkénti ízlésétől, hanem arról is, hogy e módszerrel nem lehet elválasztani az ízlés lényegi vonalait a lényegtelenebbeiktől.

Egy olyan kérdésfeltevés, mely a legszívesebben olvasott könyv- és olvasmányfajtaikat tudakolja a kérdészetektől, elvileg egy sűrített, az esetleges mozzanatokkal mellőző ízlésképlet felállításának lehetőségét hordja magában. A gyakorlatban azonban az ilyen kérdésre adott válaszok jelentős része — konkrét címek, szerzők híján — nem elég kézzelfogható: vagy túl tág és általános (»szépirodalom«; »regény« stb.), vagy ha viszonylag konkrét is, nem eléggé egyértelmű. (A »modern regényről« például kiderülhet, hogy a válaszadó mai keletkezésű lektúrt értett rajta, a divatos bestsellert »társadalmi regényként« említette stb.)

Viszonylag konkrét adatokkal szolgálnak, egyben az ízlés lényegi vonalainak kiszűrésére is alkalmasak az olyan kérdések, amelyek az interjúalanyok legszívesebben olvasott, »kedvenc« íróira, illetve emlékezetes olvasmányélményeire kérdeznak rá. Természetesen ennek a módszernek is megvannak a hátrányai: a divat, a presztizskényszer hatására az ilyen »kedvenc-listák« általában a jól csengő, nagy nevek és címek irányába tolnak el. Mivel az ilyen kérdések kevésbé konkrét információkat gyűjtenek, mint pl. egy olyan, hogy »melyik volt az a könyv, amelyet Ön utoljára olvasott?«, nagyobb a lehetősége a nem őszinteségnek, annak, hogy valaki ne a valóban nagyon kedvelt írók nevét, hanem olyanokét mondja be, akiket — az ő társadalmi körében kialakult ítéletek szerint — »illik« olvasni és emlegetni. Az sem véletlenszerű azonban, hogy milyen társadalmi körben milyen szerzőket és műveket tartanak jónak és említésre méltónak — végső soron ezek a nem, vagy csak részben őszinte válaszok is közvetett információkat nyújtanak a társadalomban uralkodó ízlésállapotok, esztétikai normák megismeréséhez. Ezért minden fogyatékosága ellenére a kedvelt írók és művek regisztrálásának módszerét az utóbbi évek szinte valamennyi olvasási felmérésre alkalmazza, lehetőleg azonban más, kontroll-lehetőséget biztosító (pl. az előzőekben ismertetett) módszerekkel kombinálva. (A kurrens olvasmányanyag, valamint a legjobban kedvelt szerzők, legemlékezetesebb olvasmányok listái együttesen megközelítőleg hű képet tudnak rajzolni egy adott réteg olvasói érdeklődésének arculatáról. Újból és újból visszatérő felmérési tapasztalat, hogy a »kedvenc«-listák »konzervatívabbak« az éppen olvasott könyvekből összeállított listáknál: egy munkásokra vonatkozó országos felmérés — Kamarás István: *A munkások és az olvasás*. KMK. 1969. — tanulsága szerint például a kurrens olvasmányok között a régi és mai irodalom aránya egyenlő volt, a legkedveltebb olvasmányok között azonban a régi irodalom 2:1 arányú előnyre tett szert.) A »kedvenc«-listák mellett — az emlékezés megkönnyítése céljából — többször kontrollszerepet kapnak bizonyos, a kérdőívben előnyomtatott szerző- és műlisták is — ezeken a válaszadó külön-külön megjelöli az olvasott, és a különösen tetsző vagy kedvelt címeket, illetve neveket. Gondos Ernő még folyamatban levő ízlés-szociológiai vizsgálata például kizárólag ilyen kötött, előre elkészített listával operál: különböző irodalmi irányzatokat és különböző értékszinteket képviselő 330 művel szembesítette interjúalanyait.

A felmérések a legjobban kedvelt írőnevekből és műcímeiből összeállított adatbázist önmagán belül is kritikai elemzésnek vetik alá. Mivel egy-egy adat önmagában lehet esetleges is, általában művek vagy szerzők *együttesét* bírálják el, ahol az egyes információk kiegészítik, minősítik egymást. Egy szerző vagy műegyüttes nemcsak arról árulkodhat, hogy egy konkrét név vagy cím, mely erősen elűt az együttes általános jellegétől, esetlegesen került ebbe a csoportba, hanem arról is, hogy az adott irodalmi objektumot minden valószínűség szerint ennek az általános jellegnek megfelelő színvonalon fogadják be.

Az ilyen együttesek összeállhatnak társadalmi rétegenkénti bontásban: például úgy, hogy külön kigyűjtjük egy adott réteg legnépszerűbb íróit, külön a minden más rétegnél nagyobb arányban, s szintén külön az összes többi rétegnél kisebb mértékben kedvelt szerzők névsorát — s ezeket együttműködésükben elemezzük, a többi réteg hasonló listáival összehasonlítva megrajzoljuk az egyes társadalmi alakulatok sajátos ízlésarcukat. A másik lehetséges eljárás: az egy-egy interjúalany által említett művek vagy szerzők együttesének minősítése és kategorizálása, egyéni ízlésszintek megállapítása.

KÖZIZLÉS, RÉTEGIZLÉS

A korai olvasáskutatások tanulsága szerint — mint már említettük — a hatvanas évek elején a magyarországi irodalmi közizlést a romantikus és klasszikus irodalom hegemoniája jellemezte. Az 1962-es KSH és 1964-es KTKK országos felmérésekben egyaránt Jókai, Gádonyi, Móricz, Mikszáth, id. A. Dumas, Hugo, Verne, Móra, L. Tolsztoj bizonyították a legnépszerűbb szerzőknek, egy-két mai író neve (elsősorban Fekete István és 1964-ben Fejes Endré) csak ezeket követve bukkant fel.

Az olvasói érdeklődés ilyen jellege több tényező együttes hatásának következménye volt, s ezek között jelentős szerep jutott a könyvkiadás szerkezeti változásainak: ugyanis az ötvenes évek első felében kevés klasszikus mű jelent meg, s ezt a lemaradást a kiadás az ötvenes évek végén, valamint a hatvanas évek elején pótolta.

A hatvanas évek végére a helyzet jelentősen megváltozott. Az olvasmány-szerkezetben a klasszikusok túlsúlyát társadalmi szinten a jelenkori irodalom hegemoniája váltotta fel, s az ízlés mélyebb rétegeit megnyilatkoztató »kedvenc«-listák élmezőnyében is megjelentek a ma és közelmúlt irodalmának képviselői, elsősorban Berkési András, Passuth László, Hemingway, Németh László, Szilvási Lajos. Ez a strukturális változás egyfelől az egykori múltba forduló olvasói szemléletnek a mához való közeledését jelentette, másfelől pedig azt, hogy bizonyos, a múltban elsősorban a romantikusok által kielégített, olvasmányos irodalmat igénylő olvasói rétegek a hatvanas évek végére már a mai keletkezésszerű irodalom termékeiből is válogathattak.

A jelenségre először Tanczos Gábor hívta fel hangsúlyosan a figyelmet. (*Mit olvasnak a fiatalok?* Tankönyvkiadó, 1970.) 1967/68-ban, esti gimnáziumba járó fiatalok körében végzett felmérése során azt tapasztalta, hogy mind a kurrens olvasmányok, mind a legjobban szeretett könyvek között a romantikus irodalom »tisztá« megjelenségi formájában jelentősen visszaszorult (és a klasszikus realista irodalom is), s helyébe a XX. századi lektűr-bestseller irodalom dominanciájával, illetve a romantika és a XX. századi bestseller együttélésével jellemezhető ízlésalakzat hegemoniája lépett.

Némileg hasonló jelenséget észlelt 1968-ban Kamarás István is említett országos munkásfelmérésében, csak itt a jelenkori olvasmányirodalom előretörésére nem volt ilyen nagymérvű.

Így az a társadalmi ízléstérkép, amelyet H. Sas Judit vázolt fel a hatvanas évek első felében nyert felmérési adatok alapján (ld.: *Ember és könyvek*, Akadémiai Kiadó, 1968.) a hatvanas évek végére már részben elavult. (Sas Judit egyébként az olvasással kapcsolatos igények és

hatások, az ízlés e fontos, nehezen tetten érhető megnyilatkozási formáinak vizsgálatában szerzett úttörő érdemeket, kutatási eredményeit Kamarás István fejlesztette tovább.)

Az utóbbi évek felmérései alapján a következőképpen foglalhatjuk össze a legfontosabb társadalmi rétegek ízlésarculatáról nyert információinkat.

Az *értelmiségiek* mintegy 95%-a olvas könyvet, ebből 65% rendszeresen. Legsajátabb ízlésbeli jellemzőjüknek a mai (modern) értékes irodalom kedvelése mondható. A klasszikusok iránti érdeklődésük a hatvanas évek elejéhez mérten némileg csökkent, a réteg ízlését azonban még ma is a klasszikus és modern irodalom viszonylag egészséges aránya jellemzi, mely egyaránt tartalmazza az új iránti fogékonyság és a múlt értékei iránti ragaszkodás motívumát. Az összes réteg közül ők állnak a legtovább a romantikus és a mai könnyebb fajsúlyú irodalomtól. Az értelmiségiek azok, akik a legerősebben kötődnek az irodalmi értékhez, de — ahogy azt Petőfi körükben mért népszerűtlensége bizonyítja — ha ez az érték könnyebben érhető formában áll eléjük, hajlamosak lemondani a találkozás lehetőségéről.

Az *alkalmazotti réteg* 90%-a könyvolvasó, 45%-uk rendszeres olvasó. A hatvanas évek olvasói szemléletének említett irányváltozása náluk érhető tetten leginkább: a klasszikus irodalom (elsősorban a romantikusok) jelentősége nagymértékben visszaszorult körükben, s megnőtt a közelmúlt értékes irodalmának (Hemingway, Thomas Mann) s főleg a mai magyar irodalomnak a népszerűsége. A felmérési tapasztalatok szerint azonban ez utóbbi folyamat nem párosult kellő értékszelekcióval. Míg az értelmiség főképp a mai problémák magas művészi szintű ábrázolása felé fordul, addig az alkalmazottak inkább hajlamosak arra, hogy a jelen iránti megnevelkedett érdeklődésüket felszínesebb, olvasmányosabb művekből elégítsék ki. Az alkalmazotti réteg képezi az életrajzregényének legfőbb közönségét. Versízlésük »konzervatívabb« az értelmiségénél: nagyobb, vagy legalább is ugyanolyan mértékben tekintik kedvencüknek Adyt, József Attilát és Radnóti, mint az értelmiségiek, viszont elmaradnak tőlük Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Nagy László, Weöres Sándor kedvelésében. Versízlésük saját prózaízlésüknél is »konzervatívabb« — de egyben színvonalasabb is.

A *munkásoknak* mintegy kétharmada olvas könyvet; kb. egynegyed-rész ebből a rendszeres olvasó.

Az utóbbi néhány évben a munkások körében is csökkent a klasszikus (elsősorban realista) irodalom népszerűsége, s nőtt az újabb irodalom jelentősége. Ízlésükhöz legközelebb azonban még mindig a romantikus művek állnak, amelyeket egy eszázadi lektúr-bestseller vonulat követ közvetlenül. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy ízlésükben régi és mai irodalmi értékek nem játszanak jelentős szerepet: kedvelt szerzőik közé tartozik L. Tolsztoj, Solohov, Fejes Endre és Hemingway is. Sajnálatos, de tény, hogy a munkásság körében a költészet műfaja meglehetősen népszerűtlen.

A *könyvolvasó földművesek* aránya mintegy 40%-os, s csak egytizedük mondható rendszeres olvasónak. Legkedveltebb olvasmányaik a romantikus irodalom köréből kerülnek ki, olvasói érdeklődésük csak kevésbé terjed ki az eszázadi irodalomra. A nyugdíjasréteg mellett ők a nemzeti klasszikusok legodaadóbb hívei, de az utóbbi években — különösen a fiatalabbak között — a paraszti rétegben is tért hódítottak a mai magyar irodalom népszerűbb, olvasmányosabb áramlatai.

ÍZLÉSSZINTEK, »OLVASÁSTÖRTÉNET«

Az utóbbi évek kutatásaiban egyre gyakrabban jelentkezik az a törekvés, hogy az ízlésről nyert információk (elsősorban a legkedvesebb olvasmányok és szerzők) alapján létrehozzák az egyén, egy-egy megkérdezett személy ízlésszintjét jellemző sűrített képleteket. E feladat megoldására a vizsgálatok során többféle módszert dolgoztak ki.

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ már két felmérésében (Kamarás István: *A munkások és az olvasás*; Kamarás István — Polónyi Péter: *Értelemiség, olvasás, könyvtár*. KMK, 1969.) alkalmazta azt az eljárást, hogy a legkedvesebb olvasmányok listáin szereplő könyvek zömét (mintegy 300 művet) értékszintjük szerint leosztályozta egy szakértői gárdával, majd az egy-egy könyvre kiszámított átlagosztályzatok segítségével leosztályozták az olvasmányok említőit is. Így egy »érdemjegy« határolta be végül minden megkérdezett ízlésének értékszintjét, mely közvetett formában utalt az adott szint tartalmi alkotóelemeire is.

A legjobb osztályzat az ötös volt, mely a szakértők olvasási szintjét megközelítve egyaránt feltételezte a mai és régi, magyar és világirodalom legjobbainak, köztük az elvontabb, újszerű műveknek kedvelését. A négyes osztályzat hasonló normákat érvényesített, csak kevésbé szigorúan: elsősorban a formai újszerűségek követelményéből engedve. A hármas osztályzat »kevert« ízlésállapotot jelölt, ahol értékes (elsősorban klasszikus realista) művek mellett a romantika és bestseller irodalom is képviseltette magát. A kettes szintet elsősorban a romantika és a lektűr együttlélése jellemezte, végül az egyes osztályzat a tiszta előfordulási lektűr-szintnek felelt meg. A módszert alkalmazó felmérések az ország olvasó munkásainak átlagos »ízlésosztályzatát« 2,3-es értékben állapították meg) ebből az érettségizett munkások szintje: 2,9); a vidéki értelemiség pedig 2,8-es átlagosztályzatot kapott. Az utóbbi rétegben a legmagasabb értéket a középiskolai tanárok érték el (3,1), ezt az általános iskolai tanárok ízlésmutatója követte (2,88), s leginkább a mezőgazdasági értelemiség maradt el az átlagtól (2,64).

Más módszerek nem törekedtek az értékszemponatok ilyen szigorú, matematikailag hierarchizált érvényesítésére: az egyes interjúalanyok által kedvelt mű-, vagy szerzőegyütteseket összehatásukban minősítve a domináns ízlésbeli alkotóelemek feltárását és megnevezését tűzték ki célul. Az ilyen típusalkotás is élt értékítéletekkel, de ugyanakkor különös gondot fordított az ízlés legfőbb irodalomtörténeti irányzatok szerinti tagolódására.

Tánczos Gábor már említett vizsgálatán kívül ilyen módszert alkalmazott egy 1967-ben, fővárosi középiskolás és középiskolát végzett fiatalok körében végzett felmérés is (*A középiskolás fiatalok és a könyv*. KTK. 1968.), amely egyben az olvasói ízlés fejlődéstörténetének megajzolására is kísérletet tett. A vizsgálat ugyanis nemcsak az egyéneknek, hanem az egyén főbb »olvasástörténeti« korszakainak ízlésszintjét is külön-külön minősítette és tipizálta.

A kérdőív egyik komplex kérdése arra kérte fel a fiatalokat, mondják el, melyek voltak kedvenc szerzőik, olvasmánytémáik, nagy könyv-élményeik életük során, és hogyan változtak ezek (a korszakhatárok hozzávetőleges megjelölésével) az idők folyamán. Konkrét nevek, műcímek és kellőképpen kontrollálható olvasmánytípusok birtokában mód nyílt arra, hogy a kérdőívek feldolgozása során olvasási korszakokként sűrített kép-leteket, olvasási szinteket hozzunk létre. Három ilyen olvasási szinttel dolgoztunk: egy »szórakoztató-iffjúsági«, egy »klasszikus« és egy »modern« szinttel. A besorolás nem egy-egy olvasott mű alapján történt: azt igyekeztünk megállapítani, hogy milyen szintű olvasmányok voltak azok, amelyeket nemcsak esetlegesen, hanem ismétlődően, láthatólag egyéni ízlésüknek legmegfelelőbben olvastak a kérdészetek az adott korszakban.

»Szórakoztató« (a középiskolás időszakot megelőzően: »iffjúsági«) szintűnek vettük azokat az olvasókat, akiknél szinte kizárólagosak voltak az olyan olvasmányok, mint pl. Jókai, Verne művei, a lányregények, iffjúsági könyvek, és ezen túlmenően általában a kalandos és bűnügyi történetek és részben a történelmi és életrajzregények.

A »klasszikus« szintet elsősorban a XIX. századi nagy realisták, a romantikusok, a magyar klasszikusok, a XX. században is, vagy a XX. század első felében alkotó nagy regényírók (Gorkij, Solohov, Th. Mann, Móricz stb.) művei jellemezték.

»Modern« szintű olvasónak, illetve olvasási korszaknak vettük az olyat, ahol nemcsak esetlegesnek tűnt az olyan modern művek olvasása,

amelyeket művészi igényű, főleg a XX. század derekán, ill. második felében (esetleg korábban: Kafka, Proust) alkotó írók írtak. Ha a válaszadó ilyen irányú érdeklődése túllépett az esetlegesség fokán, a modern irodalmat a legkülönbözőbb olvasmánytípusok is kiegészíthették. (Meg kell említeni egy sajátos tapasztalatot, mely azóta más felmérésben is visszatért: Hemingway könyvei viszonylag gyakran szerepeltek dominánsnak ható, tipikusan »szórakoztató« szintű olvasmánykörnyezetben.)

A három említett szint megalkotásának, különválasztásának elsősorban nem esztétikai alapja volt — értékrendbeli választóvonal csak a »szórakoztató« és a másik két olvasásszint közt húzódott. A »klasszikus« és a »modern« szint közötti különbségtevést két olvasói magatartásforma, két érdeklődéstípus elkülönítésének szándéka indokolta: az elsőt egy hagyományosabb, az iskolai tananyaghoz szorosabban kötődő (a korszakhatárt ezért vontuk meg a XX. század közepén!); a másodikat egy iskolán túllépő, az újszerűségek iránti fogékonyabb, önállóbb ízlés jellemezte.

A válaszok alapján kirajzolódott »olvasástörténeti« korszakok szorosán követték az iskolázottság fokozatait, mégpedig az olvasási szintek többé-kevésbé tipikus következő megféleléseivel:

általános iskola	— »ifjúsági« szint
középiskola	— »klasszikus« szint
középiskola utáni időszak	— »modern« szint

A középiskolás korszak végéig (a mintasokaságba bevont középiskolai tanulók mind végzős osztályba jártak), a megkérdezettek 47%-a »érte el« a »klasszikus« és 12%-a a »modern« szintet.

A tapasztalatok szerint minél korábban kezdte valaki az olvasást, annál inkább nőtt az esélye annak, hogy már középiskolás korában eljusson a »modern« szintig — a késői (13 éves kor körüli) olvasáskezdet a »szórakoztató« szintet vonzotta.

Az egyes olvasási szintek megérlelődéséhez tehát szükség van bizonyos időre, mégpedig annál többre, minél magasabb szintről van szó. Ez a tendencia azonban csak a 18 éves korig érvényesült: az érettségit követő 3—4 éves időszak végére adataink szerint az olvasni korán kezdők előnye megszűnt, magasabb olvasási szintre ekkor már az olvasást legkésőbbben kezdők is felzárkózhattak.

A középiskola elvégzését követő 3—4 éves olvasási korszak végére jelentősen megnőtt (12%-ról 40%-ra) a »modern« szint, és csökkent (47%-ról 21%-ra) a »klasszikus« szint képviselőinek aránya. (A »szórakoztató« szint részesedési aránya változatlan maradt.)

A felmérés adatot gyűjtött arra vonatkozólag is, hogy az egyes középiskola végéig elért szintek a továbbfejlődés milyen alapjának bizonyultak. Adataink szerint azok, akik a középiskola végéig csak a »szórakoztató« (»ifjúsági«) szintig jutottak el, csaknem 70%-ban megmaradtak ezen a szinten az érettségit követően is. Egyötödük ugyan ugrásszerűen egyből a »modern« szintre emelkedett, de a tapasztalatok szerint e csoport »modern« nivójú olvasását nem tekinthetjük eléggé megalapozottnak. A középiskolai »klasszikus« szint már a továbbfejlődés sokkal jobb alapjának bizonyult: tulajdonosainak csaknem fele vált »modern« szintű olvasóvá, harmaduk, legalább is 21—22 éves koráig, megmaradt régi szintjén, s csak egyötödük süllyedt vissza a »szórakoztató« kategóriába a középiskola befejezése után. A »modern« szinten olvasók túlnyomó többsége megőrizte, elmélyítette magas nivóját, csak 8%-uk esett vissza. — Levonhatjuk tehát a következőt: a középiskolát követő évek magasabb szintű olvasmányválasztásának és fejlett ízlésszintjének legfőbb feltétele a középiskolás években kialakított legalább »klasszikus« szintű olvasás.

A klasszikusok, az irodalmi hagyomány tehát mindenféle olvasás-, és ízlésfejlődés nélkülözhetetlen alapját képezi — enélkül nem képzelhető el fejlett érték szintű, széles körben tájékozódó, a szó valódi értelmében modern olvasáskultúra.

»VONZÁS« — »TASZÍTÁS«

Végezetül az ízléskutatás néhány újszerű kísérletéről szeretnék röviden beszámolni. Az utóbbi időben kísérletek történtek olyan, az egyes írók között fennálló »vonzási« és »taszítási« kapcsolatok mérésére, amelyek a befogadói tudatban élnek és hatnak. Ezeket a kapcsolatokat és ezeket alapján kialakuló írói csoportokat nem az irodalomtörténet és irodalomkritika elvi-esztétikai ítéltételezése képzí meg, hanem az olvasóközönség ízlése.

A még folyamatban levő kísérleti kutatások végeredményeképpen azt reméljük, hogy ezen az úton közelebb juthatunk az egyéni és a társadalmi ízlés belső rétegződésének megismeréséhez, sőt, mivel a jellegzetes kapcsolatok magukat a kapcsolódó feleket (illetve befogadásukat) is árnyaltabban minősítik, e módszertől az irodalmi művek különböző szintű befogadásának ezaktabb mérési lehetőségét is várjuk.

Az ilyen természetű vizsgálódások alapját az jelenti, hogy a felmérések interjúalanyai általában több szerzőt vagy művet jelölnek meg egyszerre kedvencükként, s az egyes írók vagy művek együtttemlítésének gyakori, illetve ritka előfordulásából következtetni lehet a vonzási vagy taszítási kapcsolatokra, s a kapcsolat intenzitására.

Mérőeszközül a Yule-féle asszociációs együttható kínálkozott. A speciális képlet alapján kiszámított mutató 0 körüli értékei a két adott író közötti kapcsolataira utalnak (az együtttemlítések száma ilyenkor ugyanis kb. megegyezik a statisztikai valószínűség alapján várható értékkel), a +1 irányában növekvő tizedesszámok a vonzás, a -1 felé tendáló értékek pedig a taszítás mértékének növekedését jelentik. (Itt az együtttemlítések száma nagyobb, illetve kisebb a várható értékénél.) Az észlelt vonzási és taszítási kapcsolatok, a rokonító vagy elválasztó ismérvek behatóbb elemzése már nem lehet a szociológia feladata — ezt az irodalomtudománynak kell magára vállalnia. (Gondos Ernő, az ilyen irányú kísérletek egyik folytatója, már megtette a lépéseket az irodalomtudomány bevonására: Kosztolányi Édes Anna c. regénye körül kialakult »vonzott« és »taszított« műegyütteseket irodalmár szakértőkkel elemezte — ld.: G. E.: *Ízlelészaklatok. Népművelés, 1971/8. sz.*)

Már az eddigi vizsgálatok során is egyértelműen bebizonyosodott, hogy ezek az olvasói tudatból »kiszűrte« kapcsolódások irodalomtörténeti-esztétikai szempontból is jól magyarázhatók, s hogy a kapcsolatok alapjaként többféle ismérv szerepelhet: lényegi eszmei-esztétikai, értékbeli, hangulati és külsődlegesebb (kor- és stílusbeli, témakör- és műfajbeli stb.) szempontok.

Álljon itt szemléletül a Jókai Mór által »vonzott« és »taszított« írók csoportja. (A listák vége felé, a számok abszolút értékének csökkenésével csökken a kapcsolatok intenzivitása is.)

»vonzott« szerzők:

»taszított« szerzők:

Mikszáth Kálmán	+0,60	Németh László	-0,41
Dumas pere	+0,58	Sartre	-0,41
Petőfi Sándor	+0,53	Illyés Gyula	-0,39
Gárdonyi Géza	+0,50	Moldova György	-0,37
V. Hugo	+0,48		
Móricz Zsigmond	+0,42		
Arany János	+0,36		
Fehér Klára	+0,34		
Szilvási Lajos	+0,29		

Látható, hogy Jókait egy jellegzetesen kortárs, vagy majdnem kortárs írói környezetbe állítja a befogadói tudat. Érdekes azonban felfigyelni a képletben rejlő differenciáltság, sokszínűség jegyeire is, annál is inkább, mert sokan hajlamosak arra, hogy a Jókai névvel jellemezhető ízlésformációt túlságosan leegyszerűsítettnek, primitívnek tartásák.

Listánk szerint a Jókai-féle nemzeti romantikával az olvasói ízlésben békésen megfér a mikszáthi dzsentri-kritika, a Dumas-féle vadromantika, Petőfi »vadvirág« lírája, Gárdonyi kedves-szép hőskölteménye, az Arany János-i szemérmes-fájdalmas költészet, sőt a mórnczi társadalomábrázolás. Hazafiúi lelkesedés és komor kétségbeesés, bájos népi természetesség és szertelen romantika, forradalmi lobogás és tempós-veretes hagyomány, jóviái és keserű-kemény társadalombírálat: mind megtalálható a palettán — feltéve, hogy az egyes színek és színárnyalatok kölcsönzői nem »fiatalabbak« Móricz Zsigmondnál. A skála tehát az emberi alaphelyzetek és érzésállapotok széles tartományára terjed ki, magába foglal jelentős esztétikai értékeket, de időben beszűkült: inkább csak a múlt századra és a századfordulóra korlátozódik. Ennek az alakulatnak legfőbb hiányosságát: az értékes modern irodalomtól való elzárkozást, beszédesen tükrözi a Jókai által »taszított« szerzők Németh László, Sartre és Ilyés vezette névsora.

Végül a fenti összetett képlet további bontásával azt kívánjuk szemléltetni, hogy az olvasók tudatában többféle Jókai létezik. Egy műhelyvizsgálat során adatokat nyertünk arra vonatkozólag, hogy az egyes társadalmi rétegek Jókait különböző más szerzőkkel együtt milyen mértékben kedvelik:

	Osszesen	Értel- miségiek %-a	Alkal- mazottak %-a	Munká- sok %-a	Nyugdí- jasok %-a	Tanulók %-a
Jókai—Mikszáth	8,9	4,1	13,1	9,8	20,3	4,5
Jókai—Petőfi	5,7	1,4	7,9	6,2	7,4	7,3
Jókai—Dumas	4,3	0,9	5,2	5,1	11,1	3,4
Jókai—Passuth	4,2	3,2	7,5	3,6	7,1	1,7

A Jókai—Mikszáth alakulatban Jókai elsősorban mint *nemzeti klasszikus* mutatkozik be. Erre utal legalábbis az a tény, hogy a Jókai—Mikszáth párost legnagyobb arányban a nyugdíjasok említették, akiknek ízlésrendszerében ez az irodalmi vonulat áll a középpontban. Az értelmiségiek kis arányát nem annyira Mikszáthtal, hanem inkább Jókaival szemben tanúsított közömbösségük magyarázza — ami azt jelenti, hogy nemcsak Jókait lehet »Mikszáth-szinten«, hanem Mikszáthot is lehet »Jókai-szinten« kedvelni, s ez utóbbi jelenség az értelmiségtől meglehetősen távol áll.

Jókai hasonló, »nemzeti klasszikus«-szintű befogadását jelenthetné a Jókai—Petőfi együttes is, de itt az egyes rétegek között nem észlelünk különbséget, csak az értelmiségiek tűnnek ki passzívításukkal. (Ez a passzívítás összefügg e réteg Petőfivel szemben tanúsított elutasító magatartásával.)

Jókai, a *romantikus*, másik evidens kapcsolatában, a Jókai—Dumas párosban áll elénk. (Bizonyítékul ismét a nyugdíjasok magas említésszámát hozhatjuk fel; ugyanis ez a réteg bizonyult a romantika legfőbb bázisának is.) Érdemes felfigyelni az értelmiségiek abszolút elzárkózására és az alkalmazottak visszavonulására (a »nemzeti klasszikus« Jókait az alkalmazottaknak 8%-kal nagyobb hányada vallotta kedvencének, mint a »romantikus« Jókait!) — mindez összefügg azzal, amit korábban a romantikának az alkalmazottaknál mért visszazorulásáról mondtunk.

A Jókai—Passuth alakulat (mely társadalmilag egyébként nem annyira jellegzetes) egy másfajta Jókaival ismeret meg minket. Az alkalmazotti rétegben való otthonossága egy *középfokú lektűr-szerző* képét rajzolja elénk.

A magyarországi olvasáskutatás — a korábbi alapkutatások eredményeire építve — megkezdte a finomabb összefüggések feltárását. Többnyire azonban még a kérdések feltévesénél tartunk. Ezeket a kérdéseket az elkövetkező évek vizsgálatainak kell megválaszolni.